

Nina Peršak: *Criminalising Harmful Conduct – The Harm Principle, its Limits and Continental Counterparts*

(Kriminalizacija škodljivega ravnanja – načelo škode, njegove omejitve in kontinentalni približki, Springer, New York, 2007, 153 strani)

Ugledna znanstvena založba (z logotipom plemenitega konja) mednarodnemu prostoru ponuja svobodoljubno kazenskopravno teoretično delo slovenske avtorice Nine Peršak, doktorice kazenskopравnih znanosti in docentke za kriminologijo. Bralcu je lahko že ob prvem stiku s to knjigo (rdečih platnic in modrega abstraktnega vzorca) jasno, da ima pred seboj znanstvenokritičen, liberalen, kriminološko osveščen in povezovalen prispevek h kazenskopravni teoriji kriminaliziranja, ki sooči izbrane vidike kontinentalne pravne kulture (t.i. germanskega pravnega kroga) in anglosaksonske pravne kulture s ciljem vzajemnega plemenitenja. Poleg tega, da lahko na prste ene roke preštejemo slovenske pravnike, ki so objavili monografijo v tujem jeziku pri mednarodni znanstveni založbi, je knjiga dobrodošla in pozornosti vredna zlasti ob upoštevanju dejstva, da poglobljenega znanstvenega dela s takšnim poslanstvom in značajem doslej preprosto ni bilo. Gre za izvirni in izrecno normativni razmislek o tem, kakšna *naj* bo upravičena kriminalizacija (s stališča predlagane teorije, ki *naj* se uveljavi in nadalje razvija v nakazani smeri). Na kontinentu je – kljub sicer impresivni konceptualni sofisticiranosti tukajšnjih kazenskopравnih teorij – področje kriminalizacije s stališča normativne analize slabo pokrito (kar v spremni besedi ugotavlja tudi prof. von Hirsch).

Avtorica suvereno uporablja primerjalno metodo, konceptualno analizo, sintezo, evalvacijo, jezikovno, teleološko in sistemsko interpretacijo. Osredotoči se na vprašanje ustreznih meril za odločanje o tem, ali je neka že postavljena oz. šele predlagana inkriminacija določenega ravnanja legitimna, dopustna, moralna. V etični drži načelne zagovornice posameznikove svobode zahteva vrednostno ocenjevanje upravičenosti vsakršnega vmešavanja države v sfero posameznikove avtonomije na zakonodajni ravni (tudi npr. na področju prekrškov) in nasploh. S svojevrstno normativno lučjo posveti na celotno kazensko pravo in opozori, da legalnost (naj) ne pomeni avtomatično tudi legitimnosti kazenske zakonodaje.

Z liberalnega zornega kota ne more biti dvoma, da sodobno družbo vse bolj obeležuje pretirano širjenje cone kriminalnega in s tem nespoštovanje načela omejenosti kazenskopравne represije, ki naj bo zadnje sredstvo – če je res potrebno in če res ne gre drugače. Kriminaliziranje (tj. zakonska opredelitev določenega ravnanja za kaznivo dejanje) se pogosto zlorablja kot priročni instrument uveljavljanja parcialnih (npr. strankarsko političnih) interesov na množicam všečni način. Uporabljati

se skuša npr. kot populistični maščevalni odgovor ob senzacionalistično predstavljenih incidentih, kot orodje za upravljanje z emocijami javnosti ali pa kot popularno primarno sredstvo pedagoškega osveščanja oz. povečevanja občutljivosti ljudi. Takšen trend inflacije kazenskopравnih norm kaže vsaj na (malomarno) nerazumevanje ustrezne vloge kazenskega prava v družbi, če že ne na problematično (npr. avtoritarno) motivacijo protagonistov in zagovornikov tistih obstoječih ali predlaganih inkriminacij, ki neupravičeno omejujejo avtonomijo človeka.

Avtorica v interesu brzdanja kriminalizacijskih apetitov oz. represivnih teženj države (beri: v interesu ščitenja posameznikove svobode) predstavi načelo kazenskopравne škode (*harm principle*) angloameriške filozofsko-pravne provenience. V njem prepozna kvaliteto in potencial nujnega zavornega/omejevalnega mehanizma, ki (naj) pomaga preprečevati nelegitimno državno (kriminalitetnopolitično) poseganje v avtonomno sfero posameznika, v njegove pravice in svoboščine. V liberalni demokratični družbi država torej ne sme imeti povsem prostih rok na tako občutljivem področju, zadostiti mora določenim standardom poštenosti in pravičnosti (če naj bo sama legitimna). Pri kazenskopравnem reguliranju posameznikovega ravnanja naj bo zavezana minimalizmu. V osrčju predlaganega načelnega liberalnega (tj. posameznikovi svobodi zavezanega) pristopa je prav *načelo škode*, ki naj (kot prvo rešeto oz. filter) dovoli nadaljnji razmislek o upravičenosti kriminalizacije le, če je neko ravnanje škodljivo za druge ljudi. Načeloma naj se torej prepreči kriminaliziranje (drugim) neškodljivega ravnanja. Škodljivost določenega ravnanja mora seveda dokazati predlagatelj inkriminacije. Načelo škode pa ni samo orodje *proti* (neupravičeni) kriminalizaciji, opozarja avtorica, temveč predstavlja tudi kriminalitetnopolitično *kavzo za* inkriminiranje. Poleg tega lahko pomaga (predvsem v smislu razbremenjevanja) nekaterim klasičnim kazenskopравnim načelom (zlasti načelu zakonitosti) oz. jih dopolnjuje (npr. načelo omejenosti kazenskopравne represije, s katerim ga veže domneva v prid posameznikove svobode - in dubio pro libertate oz. in dubio contra delictum).

Manj posrečena alternativa načelnemu pristopu je pristop tehtanja, ki predstavlja le tehničen, pragmatičen postopek soočanja razlogov za in proti kriminalizaciji, ne zagotavlja pa načel (kot vrednostnih meril). Tak pristop nam ne pove, kakšno težo naj damo posameznim razlogom, poleg tega pa vodi v primerjanje neprimerljivih razlogov in omogoča spregled po-

membnih razlogov. Avtorica se zato zavzema za normativni, vrednostni način odločanja o tem, ali naj se izbrano ravnanje kriminalizira oz. ali je določena že veljavna inkriminacija vrednostno upravičena. Tudi v okviru takšnega pristopa pa se (sekundarno) seveda predpostavlja nekaj tehtanja (npr. verjetnost in obseg škode določenega ravnanja se lahko tehta z družbeno vrednostjo tega ravnanja). Pri načelnem pristopu je vsekakor ključno, da izberemo vsebinsko prava, legitimna načela. Formalno načelni pristop namreč ne zagotavlja dobrega (pravičnega) kazenskopravnega rezultata.

Glede na dejstvo drugačne formalne strukturiranosti prava na kontinentu, specifičnega kontinentalnega pravnega mišljenja in svojskega pristopa, avtorice ne preseneča, da se kontinentalna kazenskopravna dogmatika doslej ni posebej posvečala vprašanju legitimnih razlogov inkriminiranja. Ugotavlja, da na kontinentu teoretiziranje običajno ne izhaja predvsem iz neke splošne liberalne (moralno-filozofske) države, temveč gre pri teoretičnem utemeljevanju praviloma najprej za sklicevanje na najvišje formalne (pozitivno)pravne vire (in šele dodatno morda tudi na splošna pravna in širša družbena načela). V tem kaže videti enega izmed razlogov, da danes še ne moremo govoriti o razviti, razčlenjeni kontinentalni teoriji, ki bi ponujala izoblikovana vsebinska načela inkriminiranja. Angloameriška pravna teorija pa razlikuje (po Feinbergu) med štirimi – v širši ustavni in družbenopolitični okvir vpetimi – glavnimi podlagami, na katerih temeljijo kriminalizacije. Poleg načela škode se pri upravičevanju inkriminiranja pojavljajo tudi načelo ofenzivnosti, pravni moralizem in pravni paternalizem. Popolnega konsenza o tem, katero načelo naj ima prednost, ni. Z liberalnega (svobodomiselnega) zornega kota, ki ga pooseblja tudi avtoričino pisanje, je glavno vodilo pri določanju moralnih meja kazenskemu pravu načelo kazenskopravne škode. S stališča radikalne liberalne teorije je škoda, ki jo akter povzroči drugim, edini vsaj na prvi pogled dober razlog za kriminaliziranje. Manj ekstremni liberalni pogled pristaja tudi na načelo ofenzivnosti, po katerem je dober *prima facie* razlog inkriminiranja tudi (kratkotrajna) čustvena prizadetost (npr. razžaljenost) »zaradi« ofenzivnega (npr. žaljivega) ravnanja akterja. Avtorica je do tega načela zadržana, saj se zaveda njegove problematičnosti (tudi z vidika kontroverznosti kazenskopravnega varstva emocij) in nevarnosti neupravičenega širjenja polja kriminalnega na njegovi podlagi.¹ Pravni paternalizem (ki pokroviteljsko upravičuje inkriminiranje povzročanja škode samemu sebi) in pravni moralizem (ki dovoljuje kriminalizacijo nikomur škodljivih »nemoralnosti«) pa odločno zavrne zaradi njunega v načelu nelegitimnega vdiranja v polje posameznikove svobode ravnanja. Izven sfere kazenskega prava avtorica sicer načeloma pristaja na možnost, da država v smislu

t. i. mehkega paternalizma omejeno in začasno poseže v posameznikovo avtonomijo, če je to potrebno za ugotavljanje njegove prave volje. Več kot toliko pa se ji na temelju paternalizma ne zdi dopustno. Skladno s tem je kritična tudi do (pokroviteljskega, moralizirajočega) kontinentalnega koncepta ne razpoložljivih (nedisponibilnih) pravnih dobrin (pri katerih ni mogoča pravno veljavna privolitev oškodovanca, ki bi izključila materialno protipravnost). Tako pozdravlja trend širjenja razpoložljivih (disponibilnih) pravnih dobrin (ko posameznik sme razpolagati z dobrino in lahko pristane na to, da se mu objektivno škodi).

Knjiga je torej posvečena načelu škode – osvetlitvi koncepta, vsebine, narave, funkcij, prednosti in tudi omejitev tega načela. Ob prepričljivi utemeljitvi potrebe po nadaljnjem razvijanju teorije kriminaliziranja avtorici uspe izvirno zarisati smer smiselnih izboljšav načela škode. Predlaga vpeljavo določenih omejevalnih dejavnikov (varoval), ki naj se jih dosledno (vsakokrat) upošteva pri razmisleku o vsebinski (vrednostni) pravilnosti določene inkriminacije. Upoštevanje takšnih dodatnih omejitvenih načel naj bi bilo najboljši način preseganja pomanjkljivosti načela škode, preprečevanja morebitnih zlorab in zagotavljanja pravičnega, legitimnega kazenskega prava. Avtorica predlaga svojevrsten model, kako naj bi se (stopnjevito) vršila kriminalizacija oz. katera merila bi se morala uporabiti še po tem, ko je škodljivost določenega ravnanja že ugotovljena. Merila na ustavne zahteve, zahteve po pravičnosti in humanosti, pa tudi na zelo pragmatične, finančne, logistične kriterije.

Pronicljivo razgrne tudi izbrane kontinentalne kazenskopravne institute, ki se (le) na prvi vtis ponujajo kot ekvivalenti načelu škode oz. njegovi vlogi. Avtorica dokaže, da »materialna protipravnost«, (bivša) »družbena nevarnost«, »pravne dobrine«, »načeli zakonitosti in omejenosti represije«, »prepovedana posledica« vendarle niso polnovredni (polno funkcionalni) ustrezniki. Navdahnjena s tem spoznanjem preudarno pretrese različne možnosti in načine sprejetja načela škode v kontinentalno kazenskopravno teorijo. Obenem nakaže, kako lahko – po drugi strani – upoštevanje spoznanj kontinentalne teorije izboljša angloameriško teorijo kriminaliziranja in načelo škode. Gre za zarisovanje smeri razvoja pravičnejšega, civilizacijsko ustrežnejšega prava.

Med potmi in oblikami možnega sprejema načela škode omenja štiri možnosti: zapis originalno formuliranega načela škode v splošni del kazenskega zakonika; sprejem načela škode zgolj v teorijo; predelavo modificiranega koncepta kazenske pravne dobrine v načelo (ki se lahko zopet zapiše v postavljeno pravo ali pa ne); izoblikovanje načela škode v praksi.

Pri obravnavi vprašanja »pravičnega pripisovanja« kazenskopravno relevantnega avtorstva akterju (*fair imputation* – von Hirsch) avtorica opozarja na nevarnost širjenja področja prepo-

¹ V obravnavo načela ofenzivnosti se ne spušča podrobneje, ker bi to presegalo namen knjige, poleg tega pa je temu načelu namenila svojo magistrsko nalogo v Cambridgeu.

vedanega tudi na tista ravnanja, pri katerih obstaja zelo majhna verjetnost škode. V okviru razpravljanja o takšni oddaljeni škodi (*remote harm*) se ustavi pri problemih abstraktnega ogrožanja, nakopičene škode in prekinitve vzročne zveze. Bistveno je, da »pravično pripisovanje« zahteva, da so akterjeve odločitve normativno (tj. vrednostno) povezane s škodljivimi posledicami. Če takšne povezave ni, kriminalizacija ni upravičena.

Načelo *harm principle*, kot ga zagovarja avtorica, ohranja koncept krivde (oz. individualne odgovornosti). Izključna osredotočenost na škodo (oziroma kriminaliziranje le na podlagi škodljivih posledic ne glede na avtorjev odnos do ravnanja in posledic) bi namreč omogočila hud padec kazenskopravnih garancij in standardov ter odprla vrata objektivni odgovornosti, vsesplošnemu kriminaliziranju abstraktnih nevarnosti, raztezanju načela *harm principle* in drugim zlorabam.

V klasični liberalni drži avtorica zastopa stališče, da so oškodovanci v okviru načela škode lahko le druge osebe, ne pa neposredno tudi abstraktni pojmi, kot so država, družba, skupnost (ki so v razmerju do posameznika načeloma izrazito nadmočne, v temelju neranljive entitete). Zaradi nevarnosti zlorab (v smislu samovoljne instrumentalizacije kriminaliziranja s strani vplivnih interesnih skupin) je načeloma zadržana do kazenskopravnega varstva tistih interesov, ki se jih skuša locirati (glede na izvor) zunaj in onkraj posameznika. Legitimni predmet neposrednega kazenskopravnega varovanja naj bodo torej le individualni interesi (kolektivni pa kvečjemu posredno – preko ščitenja individualnega interesa, če se dajo neprisiljeno zvesti nanj). Sodobno kazensko pravo naj se osredotoči na posameznika. Avtorica hkrati ne prezre, da je javna podpora in pravno filozofska pripravljenost za posebno kazenskopravno varstvo kolektiva (opredeljenega npr. kot »skupnost«) pogosto odvisna od tipa družbe. V družbah, kjer je država bolj socialno občutljiva, naj bi bila splošna podpora inkriminiranju ravnanj, ki (potencialno) škodijo skupnosti, večja. V duhu avtoričinega pisanja smem dodati, da naj omejnjeni načelni zadržek (do kazenskopravnega ščitenja kolektivnih interesov) ostane tudi v takšnih primerih, pa čeprav je splošno zaupanje v državo z izrazitejšo socialno noto večje.

Da bi se izognila mešanju s pojmom »materialna protipravnost« (*wrong*) in »krivda« (*culpability*), avtorica izbere nenormativno definicijo izmuzljivega pojma »škoda«. Škodo v nenormativnem smislu lahko razumemo v pomenu *prikrajšanja interesov* oz. *virov drugega*. Abstraktni »drugi« tukaj ni sinonim za »žrtev«, saj slednja že predpostavlja ugotovljeno materialno protipravnost (odsotnost razlogov, ki izključujejo protipravnost). S takšno nenormativno koncepcijo škode se sicer ne izmuznemo nejasnosti (ki je splošni problem še ne dovolj izpolnjene definicije škode v teoriji kriminaliziranja), dobimo pa – opozarja avtorica – kazenskopravno škodo kot bolj nevtralnno,

bolj objektivno kategorijo, ki omogoča sistematizacijo škod in posledično stopnjevanje teže kaznivih dejanj. V načelu škode (po Feinbergu) se nenormativni in normativni pomen škode kumulativno upoštevata: kriminalizirati se sme samo tista škoda, ki je na splošni in abstraktni ravni »wrongful« (tj. ki drugega *nedopustno prikrajša* v njegovih interesih). Škoda torej ni zadostni pogoj, saj sta med nujnimi pogoji kriminalizacije tudi (abstraktni) protipravnost in krivda (objektivno škodljivo ravnanje mora biti še napačno in očitka vredno).

Kar se tiče *narave* načela škode, avtorica posebej poudarja pomembnost ne-vezanosti tega načela na postavljeno (pozitivno) kazensko pravo. Da bi načelo lahko imelo vlogo kritičnega, vrednostnega merila za kritično presojo obstoječe (ali predlagane) kazenske zakonodaje, škode ne smemo izvajati iz obstoječih (ali predlaganih) inkriminacij. S tem bi se namreč ujeli v po logiki napačno krožno razlago, saj bi v vsaki kazenskopravni normi našli škodo (kot podlago inkriminacije). Po tej logiki bi se vsako kriminaliziranje izkazalo kot upravičeno z vidika načela škode. Ista kritika je naslovljena deskriptivni različici koncepta pravnih dobrin (pa tudi konceptu prepovedane posledice): če je pozitivno pravo tisto, ki šele ustvari pravno dobrino, potem jo v vsakem postavljenem pravu tudi najdemo. Kritika kriminaliziranja je v takem primeru logično nemogoča, saj se sleherna inkriminacija izkaže kot (»legitimna«) zaščitnica kakšne pravne dobrine. Kritična liberalna drža od nas zato terja, da vsebino dobrine (tako kot tudi vsebino škode in prepovedane posledice) iščemo zunaj oz. neodvisno od postavljenega prava. Von Hirsch predlaga, da pri tem stopimo popolnoma iz prava in upravičenost inkriminacije presojamo s stališča (liberalne) morale oz. s stališča (liberalnih) etičnih norm, ki so neodvisne od pozitivnega prava (in ki naj bodo merilo upravičenosti interesov posameznika). Na kontinentu pa je pravnim teoretikom verjetno bliže drža Roxina, ki – kot še izvemo iz knjige – ne pristaja na prebitje okvira prava, zagovarja pa kritični (ne pozitivistični) pogled na obstoječe (ali predlagano) kazensko pravo »od zunaj« (a še zmeraj znotraj pravnega sistema).

Nina Peršak pokaže, da se angloameriškem konceptu škode lahko najbolj približamo ravno prek kontinentalnega koncepta pravne dobrine. Žal se kazenskopravna teorija na kontinentu doslej ni dovolj posvečala razvoju normativnih meril legitimnosti pravnih dobrin (tudi zaradi »politične kontaminiranosti« tematike, domneva avtorica). Bolj kritična (torej ne zgolj pozitivistično opisovalna) koncepcija pravne dobrine pa bi – po njeni presoji – z določenimi modifikacijami lahko imela podobno vlogo kot načelo škode. Pravna dobrina bi morala torej imeti kritičen potencial, od postavljenega prava neodvisno vsebino, definirali pa naj bi jo kot »pravno zavarovani interes *drugega*« (da bi izključili možnost pravnega paternalizma in moralizma). Še bolje pa se ji zdi, da bi spoznanja doktrine o pravni dobrini uporabili za rafiniranje na-

čela škode (na kontinentu je npr. pojem »interes«, ki se nahaja tudi v konceptu načela škode, bolj domišljen).

Avtoričino pisanje sem osebno doživel kot vrhunsko intelektualno spodbudo. Nekatere misli, ki so se mi ob branju porajale, bom omenil tudi na tem mestu. V komentarju se bom omejil na tisti del knjige, v katerem se avtorica dotika področja emocij, ki mi je kot raziskovalcu najbolj domače. Najprej naj izpostavim načelo ofenzivnosti, ki se (mi) zdi sporno zlasti z vidika neutemeljene predpostavke, da akter ni odgovoren samo za svoje ravnanje v razmerju do drugih, temveč tudi za njihove (kratkotrajne) emocije, ki so jih ob tem doživljali. S stališča »kritične kriminologije emocij«² čustva prizadetih niso legitimna podlaga kriminaliziranja, saj vsak človek sam kreira svoje emocionalne odzive (v odvisnosti od tega, kako interpretira oz. simbolizira situacijo) in zato je zanje tudi sam (končno) odgovoren. Neupoštevanje tega dejstva pomeni nepriznavanje emocionalne suverenosti ljudi, ki so tarča nedopustnega ravnanja akterja. Obenem pa se s tem akterju pripisuje odgovornost za nekaj, kar ni povzročil, saj so čustveni odzivi na njegovo ravnanje v domeni »prizadetih« (ki imajo možnost odzvati se neprizadeto). Avtorica je z načelom ofenzivnosti že obračunala (sicer z nekoliko drugačno argumentacijo) na nekem drugem mestu,³ zato ga v knjigi kot »pogojno užitnega« omeni bolj mimogrede in se posveti nedvomno manj problematičnemu načelu škode.

Menim, da bi enak zadržek kazalo izraziti tudi v primeru koncepta *psihične škode* (tj. *dolgotrajnejšega poslabšanja oškodovančevega emocionalnega stanja*), če je takšna (emocionalna) škoda razumljena kot neposredno povzročena posledica posameznikovega ravnanja (na katero se sme opreti kriminalizacija na podlagi načela škode). Psihična škoda *ob* nedopustnih ravnanjih človeka do človeka seveda pogosto nastane in jo je treba obravnavati z vso skrbjo ter jo skušati preprečevati (ne samo z omejevanjem nedopustnih ravnanj, temveč npr. tudi z emocionalnim »opismenjevanjem« ljudi, da bi bili v takšnih primerih manj dotakljivi in ranljivi oz. bolj emocionalno stabilni). Čista teoretična pozicija v zvezi s psihično škodo pa zahteva, da tudi takšno *trajnejšo emocionalno prizadetost* razumemo kot nekaj, kar je zgolj v *korelaciji* z nedopustnim ravnanjem storilca, ni pa s tem ravnanjem neposredno *povzročeno*⁴ (razen če gre za delovanje na telo drugega s specifično kemično, biološko, fizično silo, ki neizogibno škodi mentalnemu aparatu človeka – učinki na emocije oz. psiho pa so tudi v takih primerih pogosto preveč kontingentni, da bi jih smeli v celoti vzročno pripisati ravnanju storilca).

² Glej Muršič, M. (2008). K večji varnosti s kritično kriminologijo emocij. *Varstvoslovje*, letn. 10, št. 1, str. 21-31.

³ Peršak, N. (2003). Inkriminiranje na podlagi načela »offence principle« v angloameriškem pravnem sistemu. Pravna fakulteta, Ljubljana.

⁴ Glej Milivojević, Z. (1999). Emocije – psihoterapija i razumevanje emocija. *Prometej*, Novi sad, str. 204 (o kvazikavzalnosti).

Pripisovanje (končne) odgovornosti za emocije (oz. psihično stanje) drugih nekemu akterju nedopustnega ravnanja je načeloma nesprejemljivo (ne glede na to, ali gre za kratkotrajna čustva ali pa dolgotrajna čustva v smislu psihične škode). Pomenilo bi namreč pokroviteljsko zanikanje emocionalnega avtorstva teh ljudi, nepriznavanje možnosti, da se lahko tudi neprizadeto odzovejo, ter s tem nespoštovanje njihovega dostojanstva. Zato je psihična škoda (enako kot kratkotrajna čustvena prizadetost v okviru načela ofenzivnosti) zame preveč problematična osnova za kriminaliziranje v okviru načela škode. Posameznik naj kazensko odgovarja le za to, kako se vede v razmerju do soljudi (če jim nedopustno škodi v smislu oviranja njihovih legitimnih objektivnih interesov oz. onemogočanja dostopa do virov, do katerih so upravičeni), ne pa tudi za njihove emocije oz. psihično odzivanje na njegovo ravnanje.

Načelo ofenzivnosti se mi zdi nesmiselno, ker predpostavlja nemogoče: protipravno *prizadejanje* (kratkotrajne) *emocionalne prizadetosti*. Smiselno je stališče, da je mogoče le *prizadejati* (škodo v smislu kršitve interesov drugega), ne pa tudi *prizadeti* (v smislu povzročitve čustvene prizadetosti). Kaže, da je načelo ofenzivnosti do akterja in tarče njegovega ravnanja torej nepošteno z vidika pripisovanja odgovornosti za emocionalne odzive. Podoben očitek nesmiselnosti in nepoštenosti (naj) gre tudi konceptu psihične škode, ki se ga pogosto tlači v okviru načela škode. Po moji oceni se s tem načelom škode spodkopava njegova vloga resničnega varuha posameznikove svobode in suverenosti. Za uresničevanje oz. ščitjenje liberalnih vrednot na področju kriminalizacije se zdi potrebno in dopustno le načelo škode, kjer je škoda koncipirana kot kršitev (objektivnih) interesov. Čustvena oz. psihična prizadetost (kratkotrajna ali pa dolgotrajna v smislu škode) naj ne bo neposredni predmet kazenskopravne skrbi.

Na tej točki se z avtorico – ker dopušča psihično škodo v okviru inkriminacijskega načela škode – ne strinjava v celoti. Zame je psihična škoda (kot nekaj dolgotrajnejšega) bistveno emocionalna kategorija, tako da (naj) tudi zanjo velja temeljni zadržek, ki sem ga izpostavil v zvezi z (bolj kratkotrajnimi) emocijami pri kritiki načela ofenzivnosti. Strinjam se z avtoričinim vztrajanjem pri konceptualni ločitvi med (kratkotrajno) emocionalno prizadetostjo in (dolgotrajnejšo) psihično škodo. Ne strinjam pa se z njenim stališčem, da je psihična škoda lahko upravičena škoda znotraj načela škode. Avtorica torej – za razliko od mene – dopušča kriminalizacijo psihične škode, ko gre res za tovrstno škodo (npr. psihične posledice travme).⁵ Opozarja pa, da je treba biti previden pri vključeva-

⁵ To v knjigi sicer ni neposredno zapisano, skozi osebno komunikacijo med piscem recenzije in avtorico pa se je izpostavilo kot njeno splošno stališče.

nju psihološke škode v kriminalizacijo, ker se da veliko tistega, kar je zgolj (neškodljiva) kratkotrajna čustvena prizadetost (*offence*) zamaskirati kot (psihološko) škodo.

V knjigi lahko preberemo, da von Hirsch in Simester v okviru zagovora načela ofenzivnosti ločita med »biti prizadet« (*being offended*) in »ofenzivno« (*offensive*), da bi opozorila na to, da ni vse, kar *prizadene* ljudi (*makes people offended*), ofenzivno (in vredno kazenskoprnega reguliranja). Za kriminaliziranje naj bi bil potreben tudi element (moralne) protipravnosti, ki ga obeležuje brezobzirno pomanjkanje spoštovanja do drugega. Vendar pa je z mojega omenjenega stališča, da človek sočloveku v principu ne more neposredno *povzročiti* emocionalne prizadetosti (razen če nanj deluje s specifično kemično, biološko, fizično silo), njuna ločitev omenjenih pojmov nesmiselna (tako kot tudi načelo ofenzivnosti). Smiselno bi bilo kvečjemu trditi, da niso vsa ravnanja ljudi, *ob* katerih (in ne *zaradi* katerih) so drugi ljudje emocionalno prizadeti, vredna kazenskoprnega reguliranja. Vendar je tudi takšna trditev odveč. Nekatera ravnanja, ob katerih so drugi čustveno prizadeti, seveda so vredna kriminalizacije, toda ne zato, ker so ljudje *ob* njih oz. *ob* njihovi nespoštljivosti subjektivno prizadeti, temveč zato, ker takšna ravnanja predstavljajo očitka vredne, nedopustne *kršitve objektivnih interesov* drugih ljudi. Če posameznik, ki je tarča takšnega nedopustnega *škodljivega* ravnanja, ostane čustveno oz. psihično neprizadet, to ne pomeni, da kriminalizacija ni več upravičena. Subjektivno doživljanje drugih ljudi pri vprašanju legitimnosti inkriminiranja posameznikovega ravnanja ne sme biti relevantno. Zaščititi je treba (kazenskopravno ali kako drugače) njihove upravičene »objektivne« interese (tj. moralne pravice do virov v najširšem smislu), ne pa neposredno njihovega emocionalnega oz. psihičnega stanja. To je z liberalnega stališča pošteno tako do njih kot tudi do akterja nedopustno škodljivega ravnanja. Element materialne protipravnosti (v pomenu *nespoštovanja drugega* – njegovih legitimnih interesov, upravičenj), ki ga avtorja omenjata, je seveda (oz. naj bo) nujni pogoj kriminalizacije. Očitno pa je, da načelo škode, kot ga zagovarja avtorica, v celoti (in edino od omenjenih štirih načel) pokrije takšne primere nespoštljivosti človeka do človeka ter pomaga oceniti, ali naj se jih kazenskopravno regulira.

Avtorica na več mestih opozori na nevarnost nedorečenosti glede natančnega obsega načela škode, saj lahko takšna nedoločnost omogoči različne zlorabe (v smeri neliberalnega raztezanja pojma »škoda« in širjenja območja kriminalnega). Argumenta, da emocionalne prizadetosti oz. psihične škode v principu sploh ni mogoče neposredno *povzročiti*, sicer ne izpostavlja, pač pa omenja druge razloge, ki tudi ključne anglosaksonske teoretike kriminalizacije (J.S. Mill, Feinberg, von Hirsch, Simester) odvrtaajo od sprejetja psihične škode v načelo škode (ne pa tudi od sprejemanja načela ofenzivnosti v

primeru Feinberga, von Hirscha in Simestra). Kontinentalna teorija kriminaliziranja (kolikor sploh obstaja) pa psihično škodo večinoma uvršča med vidike škode, ki *naj* štejejo kot legitimna podlaga kriminaliziranja. Prevladuje torej problematično stališče, da so emocije (oz. psihološko stanje ljudi) upravičen neposredni predmet kazenskoprnega varstva oz. legitimna kazenskopravna dobrina.

Zanimivo je, da kazenskopravna teorija ne problematizira kaznivega dejanja razžalitve (iz slovenskega kazenskega zakonika), ki se mi zdi nesprejemljivo iz istega razloga, tj. nevzdržne predpostavke, da lahko nekdo nekoga z besedo čustveno prizadene (npr. *povzroči* užaljenost). O nekom žaljivo govoriti z namenom zaničevanja je seveda možno in morda tudi vredno inkriminacije (če gre za neopravičena skrajno nespoštljiva ravnanja, ki *prizadenejo znatno škodo* časti in dobremu imenu oz. resno kršijo vrednoto človekovega dostojanstva). Teza, da se da »z nevljudnim, nespoštljivim dejanjem, govorjenjem *povzročiti* čustveno prizadetost« (kar je definicija glagola »razžaliti« po SSKJ), pa ne zdrži.

Avtorica večkrat opozarja na kontroverznost kazenskoprnega varstva emocij, ki ga tudi nekateri kontinentalni teoretiki dojemajo kot tveganje za neupravičeno širjenje sfere kriminalnega. Med razlogi za splošno zadržanost do takšnega ščitjenja emocij omenja tudi razlike med ljudmi v čustveni občutljivosti (ki kličejo po bolj objektivnem testu »kriminalnosti« ravnanja). Gre za razloge, ki so blizu mojim zgoraj omenjenim pomislekom, vendar niso izpeljani v isto smer oz. do sklepa, da je kazenskopravno ščitjenje emocij (oz. subjektivega psihičnega stanja) neupravičeno in neliberalno početje predvsem zato, ker človek človeku načeloma ne more *povzročiti* čustvene prizadetosti (saj so emocionalni odzivi v suvereni pristojnosti subjekta čustvovanja).

V knjigi avtorica odpira in osvetljuje še vrsto relevantnih vprašanj, vendar pa namenoma ne ponuja definitivnih odgovorov nanje, temveč predlaga njihovo poglobljeno multidisciplinarno preučevanje. Po tem ko sem se pustil prepričati, da je načelo škode – kot dinamičen koncept, ki se še razvija – najbolj koristno (med trenutno razpoložljivim) pomagalo pri kriminaliziranju, želim napisati le še to, da vroče priporočam študiranje te nujne knjige, ki se sklene s sledečo dobro in lepo mislijo nemškega kazenskoprnega teoretika Eserja: »Teorija ni omejena na zgolj komentiranje zakonodajalčevih končnih izdelkov, temveč je na njej tudi naloga ustvariti nove mehanizme in predloge za napredek prava in pravičnosti.« Nina Peršak je v monografiji izkazala prav takšno – ustvarjalno, napredno in k večji pravičnosti prava stremečo – teoretično držo.

Mitja Muršič

Jeremy Rifkin: Konec dela – zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe

Krtina, Ljubljana 2007, 457 strani.

Oh, kako lep, prelep naslov ima ta knjiga: »Naj poleti iz tvojih ust, Jeremy, po najbližji poti v božja ušesa!« Konec dela! Saj to bi vendar pomenilo – nedvomno že zelo težko pričakovani – konec dejavnosti, ki je vse prepogosto precej nadležna, fizično in/ali psihično utrudljiva (ali celo izčrpavajoča), dolgočasna, mučna, stresna in »odtujena« oziroma je, še (dosti) huje, bistveno heteronomna, nujna, prisilna, vpeta v oblastno-hierarhične odnose/strukture in nikakor ne nazadnje, instrumentalna, namreč: (a) sredstvo za zadovoljevanje vedno znova vznikajočih potreb (a tudi za denaturalizacijo, počlovečenje, podružbljanje, kultiviranje in civiliziranje »živali, ki dela«, *animal laborans*); (b) »orožje« v boju za preživetje/življenje oziroma zoper smrt (a tudi zoper zunanjo in notranjo/človekovo naravo, npr. zoper težnjo po ugodju, užitku, lenobi, svobodi ali sreči). Toda pozor! Naslov Rifkinove knjige je kajpak močno pretiran, celo zavajajoč (nemara iz komercialnih razlogov?), zakaj delo je, žal, neodpravljivo: mogoče se mu je zgolj izogniti (npr. s parazitiranjem ali izkoriščanjem oziroma tako, da se to neprijetno dejavnost prevale na druge) ali pa zmanjšati njegov obseg (v življenju posameznika in družbe kot celote), in sicer predvsem po zaslugi povečane produktivnosti, ta pa je nasledek družbene delitve dela (funkcionalne specializacije), tehnoloških pridobitev/inovacij (oziroma uporabe orodja in strojev) in racionalne/varčne organizacije produkcijskih procesov.

To, kar je pritegnilo avtorjevo pozornost, je pravzaprav ravno izredno povečanje produktivnosti, ki je posledica informacijske in telekomunikacijske revolucije ter izboljšanih metod organiziranja/koordiniranja delovnih opravil. Povečanje produktivnosti je seveda nesporno pozitiven, hvale vreden družbeni dosežek, a le tedaj, ko vodi v skrajšanje delovnega časa, čim bolj enakomerno porazdelitev »neukinljivega« dela in povečanje plač (ter socialnih ugodnosti/pravic). Če pa se to ne zgodi oziroma, še natančneje, ker se to ni zgodilo, so posledice povečane produktivnosti v splošnem izrazito negativne, npr. strukturna in kronično visoka brezposelnost, posplošena ekonomska negotovost, širjenje »netipičnih« (tj. kratkotrajnih, nestalnih, priložnostnih, pogodbenih in slabo plačanih) zaposlitev (predvsem v storitvenem sektorju), povečevanje socialnih neenakosti (velik razkorak med zelo premožnimi in zelo revnimi na svetovni in nacionalni ravni), zaostrena konkurenca med prodajalci delovne sile, neizkoriščene industrijske zmogljivosti in nezadostno potrošniško povpraševanje (ki ga je nekaj časa sicer mogoče umetno

vzdrževati s potrošniškim kreditiranjem, državnim/javnim zadolževanjem, napihovanjem borznih »balonov« in refinanciranjem stanovanjskih hipotek, a to vseeno ne more trajati v nedogled). Priče smo torej nadvse grotesknemu paradoksu: povečanje produktivnosti je po eni strani pravcati blagoslov za lastniške, upravljavske, poslovne, podjetniške, bančne, finančne, tehnokratske, ekspertne in druge elite (za manjšino oziroma približno dvajset odstotkov prebivalstva), po drugi strani pa je boleče prekletstvo za večino prodajalcev delovne sile, ki so izpostavljeni vse hujšemu strukturno-ekonomskemu nasilju (»terorju gospodarstva«), npr. precejšnjim – in pogosto zelo stresnim – delovnim obremenitvam, podaljševanju delovnega časa, ustrahovanju, grobemu izkoriščanju, slabim delovnim razmeram, hitremu proizvodnemu tempu ... Vse to pa je seveda tesno povezano s »klasičnimi« (in tudi s specifično postmodernimi) kriminološkimi problematikami, zakaj razmere na trgu delovne sile in v sferi heteronomnega dela brez sence dvoma pomembno vplivajo ne le na gibanje in naravo/strukture kriminalitete, ampak tudi na kaznovalno politiko: bolj ko se stopnjujejo pritiski na prodajalce delovne sile, ki se jim morajo delavci kajpak prilagoditi/podrediti prostovoljno in aktivno/kooperativno, bolj se krepijo represivni in ideološki mehanizmi (*penal state*, ki nadomesti *social* ali *welfare state*), katerih funkcija je sankcionirati in preprečevati individualen in kolektiven upor zoper nasilje družbenoekonomskega reda/sistema (v tej razlagalni perspektivi je na prvi pogled presenetljiva ekspanzija zaporniške populacije v ZDA in Veliki Britaniji vse prej kot presenečenje).

Rifkinova knjiga, skratka, ne govori o koncu, marveč zgolj o permanentni »krizi« plačanega/pridobitnega dela, ki se najbrž še najbolj jasno kaže v širjenju brezposelnosti (pišec navaja pomenljiv podatek: leta 1995 je bilo nezaposlenih ali nepolno zaposlenih 800 milijonov ljudi, leta 2001 je v eno od teh dveh kategorij sodila že milijarda ljudi). Zakaj izginjajo delovna mesta (in to ne le v industriji, marveč tudi v storitvenih sektorjih, npr. v bančništvu, zavarovalništvu in trgovini)? Rifkin, ki opisuje predvsem razmere v ZDA, meni, da ključni razlog ni poceni delovna sila na nerazvitih ali revnih območjih (in posledično cenejši uvozni izdelki), ampak izjemno povečanje produktivnosti. Očitno je namreč, da ne drži več tradicionalna kapitalistično-ekonomska teorija, po kateri tehnološke pridobitve resda odpravljajo stara delovna mesta, a ustvarjajo enako število (ali celo še več) novih, in sicer v skladu z naslednjo sistemsko/tržno »logiko«: (a) večja

produktivnost omogoča podjetjem, da proizvajajo več blaga ob nižjih stroških; (b) cenejše blago spodbuja povpraševanje; (c) povečanje povpraševanja vodi k večji proizvodnji in večji produktivnosti, to pa še dodatno poveča povpraševanje – in tako naprej v neskončnost (oziroma v svetlo prihodnost). Skratka: če tehnološke inovacije kratkoročno odpravijo določena delovna mesta, bo povečano povpraševanje po cenejših proizvodih povzročilo dodatno najemanje vsakovrstnih delavcev, ki bodo stregli povečani proizvodnji (in celo če tehnološke pridobitve privedejo do številnejših odpustov, bo povečanje nezaposlenih znižalo plače do te mere, da bo spet ceneje najemati delavce kakor investirati v novo tehnologijo za prihranek dela). To pa se, kot dokazuje Rifkin, v dogaja več. Tu je še dodatni problem: kako naj v situaciji, v kateri je mogoče izdelati vse več blaga z vse manj človeškega – telesnega in umskega – dela (ki ga nadomeščajo »pametni« stroji), pride do potrošniškega povpraševanja, ki bo pokupilo vse potencialne nove izdelke in storitve, ki jih omogoča večja produktivnost (posledica cenejše in učinkovitejše tehnologije ter boljnih metod organiziranja dela)? Reševanje te dileme je bilo nekdanj (zlasti v obdobju »organizirane sodobnosti«) v rokah organiziranega delavstva: sindikati in politične stranke, ki so zastopale predvsem delavske interese, so služili kot protiutež upravam kapitalističnih podjetij in jih silili, da so sadove povečane produktivnosti delile z delavci v obliki zvišanih mezd, krajšega delovnega časa, izboljšanih delovnih razmer in večjih socialnih prispevkov, dandanes pa so delavske organizacije v številnih državah precej oslabiljene, in sicer zaradi globalizacijskih procesov in zmožnosti vodstev podjetij, da po potrebi preselijo tovarne/kapital v poslovno ali podjetniško bolj »prijazna« okolja (oziroma prenesejo proizvodnjo na brezimne podpododbene partnerje). Takšno stanje pa vodi v krčevito iskanje novih trgov (za naraščajočo proizvodnjo izdelkov in storitev) oziroma v oster boj za znižanje trgovinskih pregrad in prodiranje na nova, še nedotaknjena področja (ki naj bi posrkala povečan proizvodni potencial nove tehnološke revolucije). Težava pa je v tem, da avtomatizacija in reorganizacija dela vse hitreje zamenjujeta/ukinjata človeško delo ne le v ekonomsko (najbolj) razvitih okoljih, ampak tudi v čedalje večjem številu »držav v razvoju« (posledica tega pa je nadaljnje zatekanje k novim tehnologijam za prihranek dela kot sredstvu za znižanje stroškov in izžemanje večjih dobičkov iz nenehno pojemajoče dohodkovne baze).

Vsekakor ni naključje, da je »kriza« dela izbruhnila ravno po obdobju silovitega upiranja disciplinskemu režimu moderne (»fordistične«) kapitalistične družbe. Rifkin opozarja, da je bilo v ZDA med letoma 1945 in 1955 nad 43.000 stavk, kar je bil najbolj strnjen val razrednih nemirov oziroma nasprotij med delavci in upravo v industrijski zgodovini. Organizirani delavski napad – oziroma »vmešavanje« v sfero upravljanja, tj. v tradicionalno domeno vladajočih v proizvodnji – je izzval pre-

cejšnje zaskrbljenost menedžerjev in lastnikov (korporacijskih elit). Pod grožnjo vse bolj intenzivnih delavskih zahtev in trdno odločeni, da obdržijo svoj dolgotrajni nadzor nad produkcjskimi sredstvi (in objektivno podrejenimi prodajalci delovne sile!), so ameriški industrijski giganti prevzeli novo tehnologijo avtomatizacije, da bi se znebili upornih delavcev, povečali strah pred odpustitvijo/nezaposlenostjo, zaostri nadzor nad produkcijo, povečali produktivnost in zvišali dobičke. Prva in obenem najbolj množična žrtev reorganizacije in avtomatizacije so bili ameriški črnci. Ti so dotlej dolgo garali na dnu ekonomske piramide: najprej kot plantažni sužnji, potem kot zakupniki (tj. ne več kot *de iure*, ampak le še kot *de facto* sužnji) in naposled kot nekvalificirani delavci v tovarnah in železarnah na Severu. Nadomeščanje njihovega dela s stroji (najprej z obiralnim strojem za bombaž, katerega uporaba v južnjaškem poljedelstvu je pognala milijone temnopoltih zakupnikov v vrste mestnega industrijskega proletariata) je črnsko skupnost razcepilo v dve ločeni/različni ekonomski skupini: (a) v »spodnji razred« (*underclass*) oziroma stalno brezposelni del prebivalstva, katerega nekvalificirano delo v glavnem ni več potrebno in ki živi (kot neke vrste »rejenec države«) iz rok v usta, od ene generacije do druge; (b) v manjšo skupino poklicnih delavcev srednjega razreda, ki upravljajo programe javne pomoči, ki jo prejemajo pripadniki mestnega »podrazreda« (»nevidni« ljudje, ki jih nihče več ne potrebuje, niti kot člane Marxove rezervne armade izkoriščanih delavcev), brezupno pogreznjen v vse večjo revščino. Takšno družbenoekonomsko stanje je tesno povezano z ulično kriminaliteto in razkrojem črnskih družin. Rifkin poudarja, da je bil ob koncu osemdesetih let vsak četrtrti mladi afriški Američan bodisi zaprt bodisi na prestajanju pogojne kazni, v Washingtonu D. C. pa je bilo 42 odstotkov temnopoltih moških v starosti med osemnajst in petindvajset let bodisi v zaporu, predhodno izpuščenih ali čakajočih na sojenje, bodisi jih je iskala policija.

Misel, da tehnološke inovacije neizogibno spodbujajo gospodarsko rast, prosperiteto in zaposlovanje, je sicer ostro kritiziral že Karl Marx (v prvem zvezku *Kapitala*, ki je izšel daljnega leta 1867), ki je trdil, da si industrialci nenehno prizadevajo znižati stroške dela in zagotoviti čim bolj dosleden nadzor nad produkcjskimi sredstvi, in sicer na ta način, da nadomeščajo delavce s kapitalsko opremo, kjer koli in kadar koli je le mogoče. Kapitalisti ne dosejajo večjih dobičkov le po zaslugi večje produktivnosti, zmanjšanih stroškov in večjega nadzora nad delovnim mestom (prodajalcem delovne sile), ampak tudi posredno z ustvarjanjem ogromne armade nezaposlenih delavcev, katerih delovna sila je na razpolago za izkoriščanje v kakšnem drugem sektorju gospodarstva. Marx je napovedal stalno napredovanje vse bolj izpopolnjenih strojnih nadomestkov za človeško delo (vsak novi tehnološki izum preoblikuje človeško delo v vse bolj mehansko dejavnost, zaradi česar ga je mogoče slednjič tako rekoč v celoti prenesti na

»avtomatski strojni sistem«), verjel pa je tudi, da bo vztrajno prizadevanje kapitalistov po ukinjanju človeškega dela vsaj v »končni instanci« zanje pogubno, saj bo zmanjkalo potrošnikov, ki bodo lahko kupovali njihovo blago. Toda do te »zadnje instance« je, kot se zdi, še precej daleč. Čeprav bi bilo mogoče – po zaslugi pridobitev/dosežkov znanstvene in tehnološke revolucije – radikalno skrajšati delovni čas (in *eo ipso* povečati prosti čas, to dobrino vseh dobrin, ki je *sine qua non* za zares avtonomno samodoločanje) in zagotoviti relativno zelo spodobno in posplošeno obilje materialnih dobrin, smo na žalost priče predvsem povečevanju ekonomskega/strukturnega nasilja (akumulacija kapitala postaja vse bolj – ekološko, človeško in socialno – destruktivna). Ker je delo vse bolj redka/negotova dobrina, postaja vse bolj »dragoceno« (tudi če je inherentno odtujeno, nesmiselno, zoprno ali celo poniževalno), zaradi česar se stopnjuje konkurenca med prodajalci delovne sile (ki so pogosto prisiljeni delati več in bolje za realno nižjo – ali v »najboljšem« primeru nespremenjeno – individualno in socialno mezdo). Stopnjuje pa se tudi oglaševalsko-marketingški pritisk na potrošnike, od katerih se pričakuje, naj čim več (*in extremis* pravzaprav kar vse) svojih želja/potreb zadovoljujejo s tržnimi/komercialnimi izdelki in storitvami, npr. v industriji zabave, rekreacije, »razvajanja«, zdravja/čilosti, smisla, iger na srečo, kulture, turizma, varnosti, luksuznega (oziroma simbolnega, statusnega ali »pozicijskega«) blaga ... Z drugimi besedami: kapitalizem – kot, strogo vzeto, brezsubjektni in samosmotrni družbenozgodovinski (svetovni) sistem – deluje sočasno krizno in vse bolj totalitarno, saj cilja na objektivno (in posledično subjektivno) podreditev celote posameznikovega časa in življenjske energije. Po drugi strani pa se v družbi razraščajo s tesnobo podkleteni strahovi (npr. pred negotovo prihodnostjo, nezaposlenostjo, revščino, lakoto, znižanjem kupne in posledično še statusne moči, padcem v nižja nadstropja socialne piramide, kriminalom in drugimi viktimizacijskimi tveganji, ilegalnimi priseljenci ...), kar pa je voda na mlin krepitvi desničarskih in neofašističnih gibanj/idej. No, in kot da ves ta nenehno povečujoči se kompleks grdobj in norosti ne bi bil dovolj, se nam z najvišjih vrhov vztrajno, že skoraj roteče dopoveduje, da »ni nobene druge alternative«: treba je pač še hitreje dirjati po isti pot naprej in obenem seveda spočeti – zrediti in vzgojiti – nove člane kapitalistične družbe, ki bodo še bolje (še bolj konkurenčno in produktivno) nadaljevali »lik in delo« svojih staršev. Le kako naj si človek razloži bržkone zelo iskreno veselje, s katerim so pričakani novorojenčki ob vstopu v svet, ki je vse prej kakor razlog za veselje? Mar starši pričakujejo, da bodo prav ta nedolžna bitja zmogla premagati armado srhljivih človeških in institucionalno-organizacijskih pošasti, ki se hranijo iz tekočega/živega in minulega/mrtvega dela? Ali nemara ocenjujejo, da le ni vse tako črno (»še zlasti ne zdaj, ko je v družinski dom prijokalo novo življenje«)? Ali upajo, da bodo njihove potomce odrešili Marsovci ali pa celo »pametni stroji« (ki/ko

se bodo – za razliko od zgledno udomačenih človeških »prosvoljnih sužnjev« – uprli nepotrebnemu in nesmiselnemu garanju)? Kaj res ne vidijo, da je eden izmed ključnih družbenih problemov – in to že zelo, zelo dolgo! – preobilje, ne pa primanjkljaj človeških/socialnih bitij?

Zoran Kanduč